

**Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України**

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Князя Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

ЗОБРАЖЕННЯ-ТРАНСФОРМЕРИ ВІДОСОБЛЕНИХ ГОЛІВ ХИЖИХ ПТАХІВ У СКІФСЬКОМУ «ЗВІРИНОМУ СТИЛІ»

В статті розглядаються зображення відособлених голів птахів V ст. до н. е., у відтворенні яких використано прийом зооморфної трансформації через своєрідне «перетікання» однорідних персонажів (найчастіше, двох, або інколи трьох чи чотирьох) один в одного. Це реалізувалося переважно за двома схемами: накладанням закрученого дзьоба одного птаха на око іншого (потроєння або ж подвоєння образу), або ж накладання ока одного птаха на око іншого (переважно подвоєння). В декількох випадках було використано обидві схеми.

Ключові слова: скіфи, «звіриний стиль», хижий птах, трансформація, перетворення.

Характерною ознакою скіфського мистецтва є відтворення образів звірів та птахів, виконані в особливій стилістичній манері, яка отримала назву «звіриний стиль». Найчастіше це зображення тварин або їх частин, втілені у різноманітних матеріалах – золоті, бронзі, кістці тощо.

Однією з властивих рис скіфського «звіринового стилю» є використання додаткових зображень, що акцентують ту чи іншу частину тіла тварини. Переважно, це перетворення її в іншу тварину, наприклад, відростків рогів оленів, лап чи кінчика хвоста пантери – у голову хижого птаха, або плеча оленя чи хижака – в голову лося. Близьким є прийом накладання зображення однієї тварини (найчастіше, її частини) на зображення іншої: голови хижого птаха – на складку на шиї тварини; хижака, що згорнувся, – на око птаха, хвіст та лапи пантери тощо. Переважно, цей прийом також розглядають як «зооморфне перетворення» (див. детально: Канторович, 2002).

Серед усієї сукупності подібних трансформованих зооморфних образів виділяється серія зображень відособленої голови хижого птаха, що кілька разів повторюється, накладаючись одна на одну. За схемою накладання можна виділити два варіанта побутування цієї композиції.

Варіант 1.

Найбільш яскравим втіленням означеної композиції є зображення на семи золотих пластинах-оббивках дерев'яної чаші № 3 з комплексу другої половини V ст. до н.е. кургану *Перша Завадська Могила* поблизу м. Покров Дніпропетровської обл. (Мозолевский, 1980, с. 99, 108, рис. 40; 47: 2; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-2809/1-7). Оббивки мають видовжену

форму з нижнім закругленим краєм. Вони прикрашені рельєфним зображенням, основою якого є спрямована донизу стилізована пташина голова з великим круглим оком, восковицею і спіралью закрученим дзьобом з позначеною лінією рота (рис. 1: 1). На око «великого»

Рис. 1.

Зображення-трансформери відокремленої голови хижого птаха, варіант 1: 1 – курган Перша Завадська Могила, чаша № 3; 2 – місце знайдення невідоме; 3 – курган Перша Завадська Могила, чаша № 1; 4 – с. Велика Знам'янка, курган 13, поховання 1; 5 – курган Кара-Меркіт; 6 – Єлисаветовський могильник, курган 1/1910; 7 – група Дорт-Оба, курган 1; 8 – с. Ковалівка, група II, курган 2, поховання 3; 9 – с. Бересняги, курган 5; 10 – Канівський повіт, зруйнований курган; 11-12 – с. Хошеутово, ритуальний комплекс. 1, 2, 4, 8-10 – фото Д. В. Клочка; 3 – за (Мозолевський, 1980); 5 – за (Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986); 6 – за (Артамонов, 1966); 7 – за (Манцевич, 1966); 10 – за (Ханенко, Ханенко, 1899); 11-12 – за (Očir-Gorjaeva, 2005).
Матеріал: 1-10 – золото, 11-12 – бронза. Масштаб довільний

птаха (рис. 1: 1a) накладається закручений дзьоб «середнього» (рис. 1: 1б), розміщеного перпендикулярно по відношенню до нього. Так само на око «середнього» птаха накладено дзьоб «малого» птаха (рис. 1: 1в), розташованого перпендикулярно по відношенню до

«середнього». У закруті всіх дзьобів рельєфно виокремлюється коло, яке сприймається як зіниця ока. На щоглі «малого» птаха виділено спіральний завиток, що є дзьобом ще одного, четвертого, птаха (рис. 1: 1г), який з третім має спільне око. Між закрученим кінцем і основною частиною дзьоба в першому випадку розміщено п'ятипелюсткову пальметку (п'яту пелюстку ледь намічено); у другому – трипелюсткова; у третьому – пальметку замінено краплеподібною фігурою.

В даному випадку застосовано прийом накладення частини одного зображення на частину іншого із зооморфним перевтіленням цих частин одна в одну (Канторович, 1997, с. 99–100)¹. Водночас використано три однакових образи, що відрізняються між собою тільки розмірами. Їх поєднання створює своєрідний ланцюжок, з кожною ланкою якого зображення голови стає майже вдвічі більшим за розміром. І в цьому полягає принципова відмінність даного прийому трансформації, який можна визначити як помноження (в даному випадку потроєння або, навіть, почетверення), від «зооморфного перевтілення». Якщо перший позначає умовне зростання «сили» однойменного образу, то друге – надання одному образу «сил» і властивостей іншого. При образному порівнянні зображення з фольклорним текстом можна сказати, що перший прийом пов'язаний з тричі повтореною фразою, в якій останнє слово однієї фрази пов'язане з першим словом наступної, і кожне повторення фрази з кожним разом звучить вдвічі гучніше (емоційніше)². У другому випадку задіяно прийом метафор, які мають додаткове значення і посилюють загальний текст.

Майже повною аналогією до завадівських оббивок є пластина невідомого походження із фондів колишнього археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка³ (Reeder, 1999, р. 164–165, no. 52; Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-6305). Незначні відмінності між ними полягають тільки в кількості пелюсток в пальметах (рис. 1: 2).

¹ Саме тому А. Р. Канторович розглядає ці зображення як один з різновидів прийому «зооморфного перетворення» – «трансформацію поєднання ока та щогли» (Канторович, 2002, с. 92, рис. 3: 1).

² Не виключено, що у випадку використання подібного прийому в декорі чаші, взаємоперпендикулярне розташування голів птахів може бути пов'язане з поступовим перевертанням посудини під час споживання напою або ж принесення його у жертву, як то припустив німецький дослідник Л. Небельсик (Nebelsick, 2012, р. 453, 454, fig. 3).

³ В старій інвентарній книзі про пластину є запис від 18.01.1934 р. під № 38970 як про предмет, що походить з фондів колишнього археологічного відділу Всеукраїнського музею ім. Т. Шевченка (Археологічний каталог, № 38970). Пластину разом з іншими коштовними знахідками, що перебували у відділі на той час незаактованими, було внесено до обліку у зв'язку з передачею музейних експонатів з коштовних металів до Київської контори Держбанку СРСР, що відбулася 08.01. – 08.03. 1934 р. (Старченко, 1999, с. 10). На лицевому боці пластини помітне каліграфічно відтворене число 889, що може бути порядковим інвентарним номером і свідчити про походження пластини з якоїсь приватної колекції XIX – початку XX ст., пізніше розпорошеної.

Чаша № 1 з того ж комплексу *Першої Завадівської Могили* також була декорована пластиною із подібним зображенням (Мозолевский, 1980, с. 99, 106, рис. 40; 43: 2; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-2806/1). Повна композиція не зовсім зрозуміла, оскільки пластину з одного краю обрізали ще в давнину. Особливістю цього зображення є декорування восковиці рядами рельєфних рисок, що трьома півколами оточують закручений дзьоб, створюючи своєрідний ефект саява (рис. 1: 3).

Також це зображення на золотій оббивці ручки дерев'яної чаші з кургану *Кара-Меркіт*⁴ в Криму (Артамонов, 1966, рис. 70; Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, pl. 99; Канторович, 1997, с. 100, рис. 2: 4) та на верхній частині золотої оббивки піхов меча з кургану *1/1910 Єлизаветовського могильника* на Нижньому Дону (Артамонов, 1966, табл. 323). В обох останніх випадках «менше» зображення доповнене невеликою пташиною головою, яка має з ним спільне око (рис. 1: 5, 6), так само як і на завадівських пластинах (рис. 1: 1в, 1г).

В інших випадках відтворюється той самий принцип трансформації зображення голови птаха, але повторюється він тільки двічі.

Таким є зображення на двох нашивних пластинках з поховання *1 кургану 13 поблизу с. Велика Знам'янка* в Степовому Подніпров'ї (Отрощенко и др., 1984, с. 12, 19, табл. 11: 5; Отрощенко, Рассемакин, 1986, с. 286; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-3594/1-2). Його виконано у стилістиці завадівських пластин, але більш спрощено, без додавання нових елементів (рис. 1: 4).

В кількох випадках «більших» птахів відтворено зі стилізованими зубами у напівроззявленому роті; їхні восковиці декоровано сіточкою, а обидва кружки в закрутах дзьобів (з них один є оком «більшого» птаха) подано у вигляді восьмипелюсткових розеток⁵ (рис. 1: 9, 10). Це зображення на пластинах з кургану *5 поблизу с. Бересняги* в Правобережному Придніпровському Лісостепу (Ханенко, Ханенко, 1900, табл. LX: х; Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-6360) і зруйнованого кургану в *Канівському повіті* (Ханенко, Ханенко, 1899, с. 32, табл. XXIX: 427; Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-6599). На пластинах-оббивках з кургану *1 групи Дорт-Оба* в Криму (Отчет, 1894, с. 8; Манцевич, 1966, с. 33, 34, 38, рис. 6: 12) восковицю «більшого» птаха прикрашено декором, але відсутня розетка (рис. 1: 7). Імовірно, подібну композицію із двома птахами відтворено й на пластині-оббивці з поховання *3 кургану 2 з групи II поблизу с. Ковалівка* в Нижньому Побужжі (Ковпаненко,

⁴ В літературі також поширена назва цього кургану як *Ак-Мечеть*, що пов'язано з помилкою у визначенні топографії розташування пам'ятки (див. детально: Щеглов, 1989).

⁵ На думку А. Р. Канторовича, цей елемент, як і волютоподібно загнутий дзьоб загалом, був запозичений з античного архітектурного декору. Зокрема, розетку розміщено у волюті капітелі колони, що датується V ст. до н. е., з храму Аполлона Дельфінія в Ольвії (Канторович, 1997, с. 100).

Бунятян, Гаврилюк, 1978, с. 58–60, рис. 31: 3; Ковпаненко, Бунятян, 1978, с. 136, 140, рис. 1: 17; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-2351). Пластинка вирізана по зовнішньому контуру зображення, а воно саме відтворене лініями, виконаними пуансоном (рис. 1: 8).

Найбільш східне за місцем знайдення зображення композиції, що розглядається, походить з ритуального комплексу *Хошеутово* в Нижньому Поволжі (Ос'їр-Gorjaeva, 2005, S. 158, Kat. Nr. 27). На бронзовій вуздечній бляшці з цього комплексу відтворено дві відокремлені голови фантастичних птахів, поєднаних за означеною схемою. З них «меншу» відтворено з вухом, а «більшу» – із зубами в роті (рис. 1: 12). На іншій подібній бляшці дві пташині голови тільки стикуються між собою, хоча око «більшого» птаха так само огортає завиток, що нагадує дзьоб (Ос'їр-Gorjaeva, 2005, S. 158, Kat. Nr. 28).

На бронзовій підвісці з *Хошеутово* (Ос'їр-Gorjaeva, 2005, S. 160, Kat. Nr. 34) відтворено відособлену голову фантастичного птаха з великим овальним оком та масивним видовженим дзьобом, на якому низкою рельєфних кружечків показано зуби, а двома рядками заглиблених трикутничків позначено восковицю (рис. 1: 11). На переході між восковицею і закрученим кінцем дзьоба розміщено кружечок з крапкою в центрі, що позначає око іншого птаха, дзьоб якого – закручений кінчик дзьоба «великого» птаха, підкреслений додатковою заглибленою лінією. Таким чином відтворено «перетікання» одного образу в іншій, що є оригінальним трактуванням тієї ж композиції, яку відтворено на завадівських пластинах. Ще одна, невелика, голова птаха знаходиться позаду основного зображення, а його невеликий закручений дзьоб перетворюється у вухо фантастичної істоти. Четвертого птаха розміщено у закруті дзьоба, там, де на північнопричорноморських зображеннях інколи додавали зображення пальмети (наприклад: рис. 1: 1, 2, 5).

Варіант 2.

За іншою схемою поєднання відокремлених пташиних голів зображення «більшої» і «меншої» (додаткової) голів накладаються одне на одного під прямим кутом так, що голови мають спільне око. Якщо на пластинах з Першої Завадівської Могили і Ак-Мечеті, а також оббивці піхов з Єлизаветовського кургану 1/1910 (рис. 1: 1, 1г, 5, 6) таке розташування голів було вторинним, додатковим елементом, то в цьому разі воно є основним. В усіх випадках відбувається подвоєння зображення відокремленої голови. Виключенням є тільки унікальне зображення на золотій пластині-оббивці з кургану 4 поблизу с. *Бересняги* в Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Ханенко, Ханенко, 1900, табл. LX: х; Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-6253). Обидві голови («більша» і «менша») відтворено із зубастим ротом, декорованою восковицею, з оком у вигляді розетки і розетками у закруті дзьобів. Окрім цього додано третю голову, дзьоб якої частково огортає око-розетку (рис. 2: 1).

Розетку, накладену на око, відтворено й на зображеннях на пластинах з кургану 2 поблизу с. Яблунівки в Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Петренко, 1967, табл. 16: 4) і з кургану 3 групи Мреснота Могила в Північного-Західному Причорномор'ї (Redina, 2006, s. 120, kat. 5 (рис. 2: 4; 10). На золотій пластині-оббивці чаші № 3 з кургану 13 поблизу с. Велика Знам'янка в Степовому Подніпров'ї зображено голову зубастого птаха з декорованою восковицею і оком-розеткою; ще одну розетку розміщено на «щоці», тобто там, де мав би знаходитися закручений дзьоб «меншої» голови (Отрощенко и др., 1984, с. 15, табл. 14: 5; Отрощенко, Рассамкин, 1986, с. 286; Білан, Шевченко, 2021, с. 55, 56, рис. 10: 4).

Рис. 2.

Зображення-трансформери відокремленої голови хижого птаха, варіант 2: 1 – с. Бересняги, курган 4; 2 – м. Арциз, курган I; 3 – Перещепинський могильник, курган 15; 4 – с. Яблунівка, курган 2; 5 – с. Велика Знам'янка, курган 1884 р.; 6 – група Красногоровка, курган 9, поховання 3; 7 – с. Велика Знам'янка, курган 13, поховання 1; 8 – с. Рахманівка, курган 3; 9 – Ольвія, центральна частина, розкоп «Е»; 10 – група Мреснота Могила, курган 3; 11 – с. Вовківці, курган 1/1897; 12 – с. Журавка, курган 402. 1, 7, 8, 11 – фото Д. В. Клочка; 2 – за (Алексеева, Болтрик, Сапожников, 2021); 3 – за (Махортых, 2019); 4 – за (Петренко, 1967); 5 – за (Манцевич, 1966); 6 – за (Беспалый, Парусимов, 1991); 9 – фото Ю. Б. Полідовича; 10 – за (Redina, 2006); 12 – за (Бобринский, 1905). Матеріал: 1-8, 10-12 – золото; 9 – ріг. Масштаб довільний

Означена композиційна схема подвоєного зображення відтворена на золотих пластинах-оббивках з кургану I поблизу м. Арциза в Північно-Західному Причорномор'ї (Алексєєва, Болтрик, Сапожников, 2021, с. 297, рис. 10: 1), кургану 15 Перещепинського могильника в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі (Махортых, 2019, с. 473, рис. 3: 1; 4) і кургану, розкопаного 1884 р. поблизу с. Велика Білозерка в Степовому Подніпров'ї (Самоквасов, 1908, с. 123; Манцевич, 1966, рис. 4: 28). В усіх трьох випадках «більший» птах – зубастий, а восковиці обох птахів декоровано горизонтальними смужками (рис. 2: 2, 5, 6).

Подвоєне зображення пташиних голів на золотій пластині-оббивці чаші № 2 з кургану 13 поблизу с. Велика Знам'янка (Отрощенко и др., 1984, с. 15, табл. 14: 6; Отрощенко, Рассмакин, 1986, с. 286; Білан, Шевченко, 2021, с. 55, 56, рис. 10: 4; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-3580) відтворено в стилістиці, подібній до завадських пластин (рис. 2: 7), а на пластинах-оббивках з поховання 3 кургану 9 групи Красногоровка в Нижньому Подонні (Беспалый, Парусимов, 1991, с. 192, рис. 6: 11) і з кургану 3 поблизу с. Рахманівка в Степовому Подніпров'ї (Білан, Шевченко, 2021, с. 55–56, рис. 10; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-2263) – в стилістиці пластини з Ковалівки з використанням пуансону (рис. 2: 6, 8). Рахманівське зображення передає своєрідне трактування голови – з круглою основою, в середині якої розташоване велике око, невеликою восковицею, масивним заокругленим дзьобом і виступаючою в контурі «щочкою», яку утворює закручений дзьоб «меншого» птаха. Подібний образ відтворено і на роговій пластині з розкопу «Е» в центральній частині Ольвії з досліджень 1947 р. (Капошина, 1950, с. 42, рис. 5), тільки пуансонні лінії тут замінюють тонкі заштриховані смужки, а дзьоб другої голови лише позначено спіральним завитком на «щочі» (рис. 2: 9).

В декількох випадках подвоєну пташину голову відтворено на золотих нашивних пластинах-аплікаціях (рис. 2: 11, 12; 3: 4). Це знахідки з лісостепових пам'яток – курганів № 1/1897 поблизу с. Вовківці (Ханенко, Ханенко, 1899, с. 30, кат. 406; Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-6213/1-9) і № 402 поблизу с. Журавка (Бобринский, 1905, с. 20, рис. 48), а також з розкопу 33 (1992 р.) Східного Більського городища (Шрамко, 1994, с. 189; 1999, с. 44, рис. 6: 27) (рис. 2: 11, 12; 3: 4).

Ще кілька оригінальних зображень відтворено на бронзових вуздечних бляшках, зокрема, з кургану 3 поблизу смт Стеблів в Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Скорий, 1997, рис. 22: 8, 9; 56: 1). «Більший» птах в цьому випадку має вухо, кільцеподібне око і видовжений дзьоб з прямою восковицею і загнутим кінчиком (рис. 3: 1).

З кургану 502 поблизу с. Броварки в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі (Галанина, 1977, с. 50, табл. 28: 4) походять дві бронзові бляшки із зображенням означеної схеми подвоєння. «Більшого» птаха відтворено з відкритим дзьобом (рис. 2: 12), – прийом

властивий для зображень відокремлених голів грифона V ст. до н. е., проте наявність великої орнаментованої восковиці вказує на те, що це саме птах. «Меншого» птаха показано умовно: «спільне» велике око дуже контрастує з невиразним дзьобом, закрученим у спіраль і схожим на декоративний елемент, який, проте, акцентований рельєфною восковицею у вигляді трьох

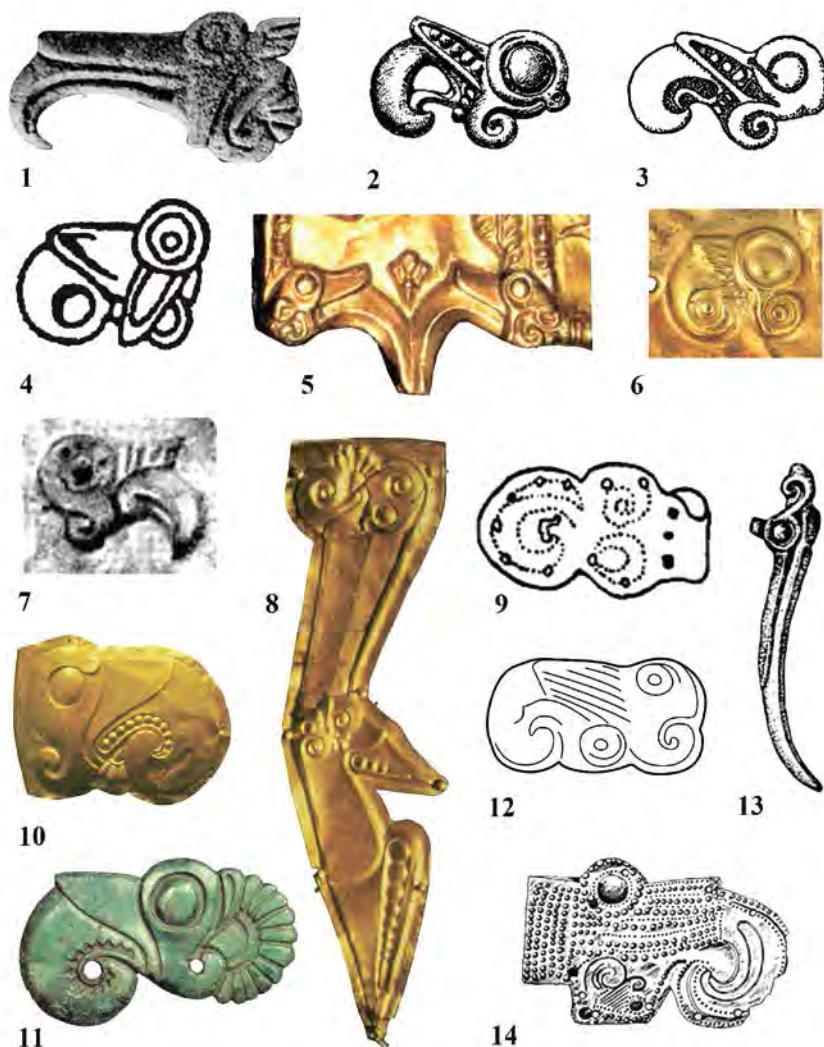

Рис. 3.

Зображення-трансформери відокремленої голови хижого птаха, варіант 2: 1 – смт Стеблів, курган 3; 2 – с. Броварки, курган 502; 3 – Перещепинський могильник, курган 24; 4 – Східне Більське городище, розкоп 33 (1992 р.); 5 – курган Куль-Оба; 6 – с. Іллічеве, курган 6; 7 – Ольвія, знахідка 1926 р.; 8, 10 – «Майкопський скарб»; 9 – м. Маріуполь, курган 6; 11 – 4-й Семибратній курган; 12 – м. Веспрем, окрема знахідка; 13 – с. Хошеутово, ритуальний комплекс; 14 – с. Пекарі, курган 411. 1 – за (Скорий, 1997); 2 – за (Галанна, 1977); 3 – за (Ролле и др., 2003); 4 – за (Шрамко, 1999); 5 – за (Артамонов, 1966); 6 – фото Д. В. Клочка; 7 – за (Капошина, 1956); 8, 10 – за (Leskov, 2008); 9 – за (Черненко, 1970); 11 – за (Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986); 12 – за (Топал, 2021); 13 – за (Осір-Gorjaeva, 2005); 14 – за (Галанина, 1977). Матеріал: 1-3, 11, 13 – бронза; 4-6, 8-10, 14 – золото; 7 – вапняк; 12 – залізо. Масштаб довільний

невеликих овалів (рис. 3: 2). Подібне зображення – на бронзовій бляшці з кургану 24 Перещепинського могильника в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі (Ролле и др.,

2003, с. 7, 13, рис. 5: 1). Вихідну схему подвоєного зображення тут вже порушено, а дзьоб «меншої» голови перетворено на орнаментальний завиток, проте зберігся такий важливий елемент, як невелика восковиця з трьох овалів (рис. 3: 3). Також подібні зображення відокремленої пташиної голови відтиснуто на золотій пластині з *кургану 6 поблизу с. Іллічеве* в Східному Криму (Лесков, 1968, с. 161–162, рис. 5; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-2287). Тут так само дзьоб «меншої» голови показано у вигляді орнаментального завитка, проте також позначено аналогічну восковицю. У закруті обох дзьобів показано коло із крапкою-заглибленням в центрі. Восковиця «більшого» птаха має вигляд видовженого трикутника, декорованого горизонтальними рельєфними лініями. Загалом іллічівський птах має певні схожі риси з серією зображень на бронзових вуздечних бляшках, яку, услід за А. Р. Канторовичем, можна виділити в окремий тип «Ковалівка–Басівка» (Канторович, 2022а, с. 255–256; 2022б, с. 96, 267–268, рис. Тип 3: 1–5, 7–9, 13). Характерними рисами серії є наявність вуха, масивного дзьоба, загнутого гачком, півсферичної щоки (можливо, трансформованого завитка на інших розглянутих зображеннях) і підтрикутної восковиці з горизонтальним рифленням. Це знахідки з курганів № 6 поблизу с. Ковалівка в Степовому Побужжі, № 499 поблизу с. Басівка, № 1/1897 поблизу с. Вовківці, № 425 поблизу с. Кулішівка, № 502 поблизу с. Броварки, поблизу с. Іванці, з Роменського повіту, поблизу с. Пастирське, № 2/2017 могильника Скоробір в Дніпровському лісостепу (Могілов, 2008, с. 48–49, рис. 98: 1, 5, 7, 9–11; Шрамко, Задніков, 2018, с. 12, 20, рис. 11: 7; Канторович, 2022б, с. 267–268).

Зображення подвоєної голови птаха відтворено кілька разів на матриці з вапняку, *знайдений 1926 р. в Ольвії* (Капошина, 1956, с. 183, 185, рис. 23: 1–3). Дзьоб «меншої» голови так само показано у вигляді спірального завитка, але восковицю над ним не позначено (рис. 3: 7). Ще більш спрощені подвоєні зображення відтворено на золотій пластині-оббивці чаші з *поховання 1 кургану 4 поблизу с. Нове* в Північному Приазов'ї (Фиалко, 1987, с. 172, 173, рис. 1: 8; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-3672) і золотих нашивних пластинах з *кургану Малий Чортотлик* у степовому Подніпров'ї (Мозолевский, 1987, с. 72, рис. 6: 30; Скарбниця НМІУ, інв. № АЗС-3496/1-34). Оскільки в обох випадках зображення невеликі, то другий дзьоб умовно позначено лише рельєфним півкільцем.

Подібне умовне позначення другої голови властиве для декількох зображень, що походять з різних територій, віддалених від Подніпров'я і Побужжя (рис. 3: 8–12). Такі риси мають відокремлені пташині голови, відтворені на перехресті меча з *району м. Веспрем* в Паннонії (Топал, 2021, с. 499, 500, кат. табл. 6: 26), на золотій пластині-оббивці чаші з

кургану 6 поблизу м. Маріуполь⁶ в Північному Приазов'ї (Черненко, 1970, с. 177, 179, рис. 1: 4), на золотих пластинках з комплексу так званого «Майкопського скарбу» (Leskov, 2008, р. 119–120, cat. No 151) і бронзовій вуздечній бляшці з 4-го Семибратнього кургану (Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, pl. 95) в Прикубанні. На одній з бронзових підвісок з комплексу Хошеутово в Нижньому Поволжі (Осіг-Горґаєва, 2005, S. 162, Kat. Nr. 36) відтворено голову птаха з довгим ледь вигнутим дзьобом і круглим оком, від якого назад відходить завиток, що сприймається як додаткове зображення пташиної голови (рис. 3: 13)⁷.

В певних випадках спіральний завиток на «щоці» птаха є декоративним елементом, як це зображено, наприклад, на двох золотих пластинах-оббивках чаші з кургану 1/1883 поблизу с. Аїш в степовому Криму (Колтухов, Сенаторов, 2013, с. 128–130, ил. 3: 16, 21) або ж на руків'ї та перехресті меча з с. Александровське на Північному Кавказі (Канторович, Кравцова, 2020, с. 135–136, рис. 1) та ін. Хоча, не виключено, що цей завиток сприймався власниками предметів у тому ж семантичному колі, що й подвоєні зображення. В цьому відношенні унікальним є зображення на пластині-оббивці з кургану 411 поблизу с. Пекарі в Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Галанина, 1977, с. 19, табл. 6: 2), що вважається одним з найдавніших золотих зооморфних оббивок чаш (Махортых, 2019, с. 479). В даному випадку невелике зображення другої голови розміщене на «щоці» «великої» голови (рис. 3: 14).

Деякі підсумки

Виділяється група зображень відособлених голів птахів, у відтворенні яких використано прийом зооморфної трансформації через своєрідне «перетікання» однорідних персонажів (чотирьох, трьох або, найчастіше, двох) один в одного. Це реалізувалося переважно за двома схемами: накладанням закрученого дзьоба одного птаха на око іншого (потроєння або ж подвоєння образу), або ж накладання ока одного птаха на око іншого (переважно подвоєння). В декількох випадках було використано обидві схеми.

⁶ Курган розкопав 1927 р. співробітник Маріупольського музею краєзнавства П.М. Пінєвич (Пінєвич, 1927). Отже на час розкопок місто називалося саме Маріуполь. Проте у публікації 1970 р. Є.В. Черненко вимушений був вказати нову назву, надану 1948 р. – Жданов. Хоча водночас в літературі радянського періоду вживалася і традиційна назва міста (зокрема: Яценко, 1959; Алексєєв, 1985, с. 53). Історичну справедливість щодо назви було відновлено, зокрема, в начерку про життя дослідника (Косиков, Божко, 1998, рис. 2). Проте в деяких випадках в літературі й нині продовжує використовуватися тимчасова назва міста, що побутувала у 1948–1989 рр. (Дараган, 2019, с. 156).

⁷ Порів. з цими хошеутівськими зображеннями бронзову бляшку у вигляді голови птаха з кургану 401 поблизу с. Журавка в Правобережному Придніпровському лісостепу (Петренко, 1967, табл. 31: 16). Менше зображення птаха в даному випадку перетворено в спіральний завиток, що примикає до великої голови ззаду, а ще один завиток знаходиться спереду круглого ока великого птаха.

Ця традиція існувала переважно в межах V ст. до н. е. За матеріалами комплексів, з яких походять розглянуті зображення, можна зазначити, що до кінця VI – першої половини V ст. до н. е. відносяться вироби з Ольвії, Іллічевого, Ковалівки, Маріуполя, Рахманівки, Яблунівки, Журавки, Броварків, Пекарів, 4-го Семибратнього кургану та ін. (Капошина, 1950, с. 42–43, 46, 51; 1956, с. 183; Артамонов, 1966, с. 38; Петренко, 1967, с. 19, 92; Галаніна, 1977, с. 50; Ковпаненко, Бунятян, 1978, с. 140; Алексеев, 1985, с. 44, 50; Гречко, 2017, с. 88–94, 99; Дараган, 2019, с. 156; ін.). Серединою V ст. до н. е. датується комплекс кургану 13 поблизу с. Велика Знам'янка (Полин, 2014, с. 195), а другою половиною V ст. до н. е. – комплекси з курганів 4 і 5 поблизу с. Бересняги, Першої Завадської Могили, Малого Чортотлика, кургану 4 поблизу с. Нове та ін. (Петренко, 1967, с. 93; Полин, 2014, с. 197, 201–202, 214–215; Гречко, 2017, с. 94–98, 99; Дараган, 2019, с. 161; ін.).

Даний композиційний прийом трансформації не був забутий і в IV ст. до н. е., про що свідчить, зокрема, зображення на золотій оббивці піхов меча з кургану *Куль-Оба* (Артамонов, 1966, табл. 208), на якій в верхній частині відтворено відокремлені голови двох птахів із застосуванням прийому подвоєння за другою схемою (рис. 3: 5), а також на бронзовому наверші з кургану *Чмирева Могила*, де відокремлену пташину голову, відтворену за схемою № 2, розміщено на плечі оленя (Бабенко, 2019, рис. 9: 5).

Отже можна сказати, що реалізація певної міфологічної ідеї, закладеної в розглянутій композиції трансформації, відбувалася до певної міри безсистемно, в залежності від ритуальних потреб, художніх традицій та уподобань того чи іншого майстра/майстрів та замовників. Про це, зокрема, наочно свідчить стилістична різниця між окремими групами зображень. Характерно також, що найбільш розгорнуту версію трансформації реалізовано в зображеннях на пластинах-оббивках чаші з Першої Завадської Могили, комплекс якої за набором хіоських амфор датується серединою – третьою чвертю V ст. до н. е. (Полин, 2014, с. 197). Тобто вона з'явилася, коли композиція трансформації побутувала вже майже півстоліття.

Важливою рисою для розуміння феномена означених зображень є те, що більшість з них пов'язана із золотим декором дерев'яних чаш (зокрема: Рябова, 1984, с. 35–38, рис. 2). І тільки в окремих випадках їх було відтворено на нашивних пластинах-аплікаціях вбрання, предметах озброєння чи бронзових вуздечних бляшках. Зазвичай це не самі репрезентативні зображення, які, окрім того, походять переважно з периферії власне скіфських земель. Найчастіше при реалізації означеної схеми на інших предметах, додаткові зображення «меншого» птаха втрачали чіткість та перетворювалися в орнаментальний елемент, яскравим прикладом чого є тип вуздечних бляшок типу Ковалівка–Басівка, про яку йшла мова.

Дослідники відзначають, що загалом дерев'яні чаші, оздоблені золотими пластинами, у першій половині V ст. до н. е. властиві переважно для Лісостепової Скіфії, тоді як широкого розповсюдження у степу вони набули вже у другій половині V ст. до н. е. Останній процес пов'язують з появою підкурганих поховань у великих квадратних ямах, якими, зокрема, є комплекси з Першої Завадської Могили та кургану 13 поблизу с. Велика Знам'янка, що знаменують зведення в степу перших курганів скіфської еліти (Махортых, 2019, с. 479; Алексеева, Болтрик, Сапожников, 2021, с. 297).

Джерела і література

Алексеев А. Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1985. – № 31. – С. 43–57.

Алексеева І. Л., Болтрик Ю. В., Сапожников І. В. Курган на Брієннській горі біля м. Арциз // Археологія і давня історія України. – 2021. – Вип. 2 (39). – С. 287–305.

Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага; Ленинград: Артия; Искусство, 1966.

Археологічний каталог. – Книга VI тома II-го. – Почато запис 1925 р. Інв. № від 33093 – 39187.

Бабенко Л. І. Навершя із Чмиревої Могили (знахідка 1898 року) // Археологія і давня історія України. – 2019. – Вип. 4 (33). – С. 295–312.

Беспалый Е. И., Парусимов И. Н. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону. – Советская археология. – 1991. – № 3. – С. 179–195.

Білан Ю. О., Шевченко І. В. Золоті вироби скіфського часу з розкопок Л.П. Крилової на Криворіжжі у зібранні Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, 20–21 листопада 2019 р. – Київ, 2021. – С. 37–59.

Бобринский А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губ. // Известия Императорской археологической комиссии. – 1905. Вып. 14. – С. 1–43.

Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга). – Москва: Наука, 1977. (Свод археологических источников. Вып. Д1–33).

Гречко Д. С. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. // Археологія і давня історія України. – 2017. – Вип. 2 (23). – С. 78–106.

Дараган М. Н. О колчанных наборах скифов первой половины — середины V в. до н. э. (башневидный горизонт) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. – 2019. – № 11. – С. 146–244.

Канторович А. Р. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. – Москва: Институт археологии РАН, 1997. – С. 97–114. (Материалы и исследования по археологии России. Т. 1).

Канторович А. Р. Классификация и типология элементов "зооморфных превращений" в зверином стиле степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. – Т. 1. – С. 77–130.

Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция : в 2-х т. – Т. 1. – Москва, 2022а.

Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция : в 2-х т. – Т. 2. – Москва, 2022б.

Канторович А. Р., Кравцова С. Л. Акинак из села Александровское Ставропольского края // Археологическое наследие. – 2020. – № 1 (3). – С. 135–146.

Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1956. – № 50. – С. 154–189.

Капошина С. И. Памятники звериного стиля из Ольвии // Краткие сообщения ИИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV. – С. 42–52.

Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 133–154.

Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 7–132.

Колтухов С. Г., Сенаторов С. Н. Курганы скифского времени у села Аиш в Западном Крыму (по материалам раскопок 1883 г.) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 2013. – Вып. 39. – С. 126–137.

Косиков В. А., Божко Р. П. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1998. – Вып. 8. – С. 5–14.

Лесков А. М. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма // Советская археология. – 1968. – № 1. – С. 158–165.

Манцевич А. П. Деревянные сосуды скифской эпохи // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1966. – Вып. 8. – С. 23–38.

Махортых С. В. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска // Археологія і давня історія України. – 2019. – Вип. 2 (31). – С. 470–482.

Могилев О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – Київ; Кам'янець-Подільський, 2008.

Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.) // Скифия и Кавказ. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 70–154.

Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 63–73.

Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я., Константиnescу Л. Ф., Нор Е. В., Покляцкий О. В., Савовский И. П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експ. – № 1984/10.

Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка // Археологические открытия за 1984 год. – Москва: Наука, 1986. – С. 285–286.

Отчет Императорской археологической комиссии за 1892 год. – Санкт-Петербург: Главное управление уделов, 1894.

Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э. – Москва: Наука, 1967. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1–4).

Пиневич П. М. Археологические раскопки в Мариупольском округе 1927 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК. – № 116/39.

Полин С. В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н.э. на Херсонщине. – Киев, 2014.

Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003.

Рябова В. О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів Скіфського часу // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 31–44.

Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. – Москва: Синодальная Типография, 1908.

Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – Киев, 1997.

Старченко О. В. З історії створення Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України, 16 лютого 1999 р. – Київ, 1999. – С. 7–15.

Топал Д. Акинак на западе скифского мира. – Кишинэу, 2021. (Biblioteca «Tyragetia». Т. XXXV).

Фиалко Е. Е. Скифские курганы у с. Новое // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 171–186.

Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. – Вып. II: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов. [Ч. 1]. – Киев, 1899.

Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. – Вып. III: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов. [Ч. 2]. – Киев, 1900.

Черненко С. В. Скіфські кургани V ст. до н.е. поблизу м. Жданов // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 176–181.

Шрамко Б. А. Раскопки 1992–1993 гг. на восточном укреплении Бельского городища // Древности–1994. – Харьков, 1994. – С. 188–189.

Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // Российская археология. – № 3. – 1999. – С. 35–49.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. – Київ–Котельва, 2018. – С. 6–22.

Щеглов Д. И. Где находился курган Кара-Меркит (Ак-Мечетский)? // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М.И. Ростовцева (Ленинград, 14–17 марта 1989 года). – Новочеркасск, 1989. – С. 94–96.

Яценко И. В. Скифия VII–V вв. до н.э. Археологические памятники степного Приднепровья и Приазовья VII–V вв. до н.э. – Москва, 1959. (Труды Государственного исторического музея. Вып. 36).

Leskov A. M. The Maikop Treasure. – Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2008.

Nebelsick L. D. Scythian Eagles with Ionic Honeysuckle – Patterns of iconographic acculturation in the North Pontic steppes during the 6th and 5th centuries BC // Archaeological, Cultural and linguistic heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in honour of her 70th birthday. – Budapest, 2012. – P. 449–473.

Očir-Gorjaeva M. A. Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga – Mainz am Rhein, 2005. – (Archäologie in Eurasien. Band 19).

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C. – Leningrad: Aurora, 1986.

Redina E. F. Złotnictwo // Skarby znad Morza Czarnego : złoto, rzeźba, ceramika z Muzeum Archeologicznego w Odessie. Katalog wystawy. – Kraków, 2006. – S. 113-161.

Reeder E. D. (ed.). Scythian Gold. Treasures from the Ancient Ukraine. – New York: Harry N. Abrams, Incorporated, 1999.